

Mojca Vomer Gojkovič,* Verena Vidrih Perko**

*Pisalni pribor in pismenost kot vir informacij
o stopnji romanizacije (zgodnja antika) in
pokristjanjenja (pozna antika in slavika) na
območju današnje Slovenije*

*Writing utensils and literacy as a source of information
about the level of Romanisation (early Antiquity) and
Christianisation (late Antiquity and Slavic works) in Slovenia*

Izvleček

Slovenski prostor je v času prevlade Rimljanov ob romanizaciji staroselskega prebivalstva doživel tudi latinizacijo, s čimer so uvedli latinsko pravo, pa tudi latinski jezik. Med znake visoke stopnje romanizacije zato upravičeno štejemo epigrafske spomenike, ki so staroselski noriški kulturi tuji in tako do prihoda Rimljanov skupaj z latinskim jezikom in kulturo vklesavanja napisov na kamnite spomenike neznani. Kot potrditev izobraževanja pa lahko štejemo tudi najdbe pisalnega pribora na širšem prostoru današnje Slovenije.

Abstract

During Roman rule, in addition to the Romanisation of the original inhabitants Slovenian territory also experienced Latinisation, which introduced Roman law as well as the Latin language. Among the indicators of a high level of Romanisation can thus justifiably be included the epigraphic monuments which were alien to the original Noricum culture and thus unknown until the arrival of the Romans, together with the Latin language and the culture of engraving inscriptions on stone. The finds of writing utensils in a wider Slovenian area can also serve as a confirmation of the introduction of education.

Ključne besede: romanizacija, latinizacija, kamniti spomenik, napis, *stilus*, *tabula cerata*, *spatula*, črnilnik, grobišče, Karnij, Emona, Petoviona, Ajdna nad Potoki, Bled, Bodešče in Bašelj

* Mojca Vomer Gojkovič, muzejska svetovalka, Pokrajinski muzej Ptuj - Ormož,
e-pošta: mojca.vomer.gojkovic@pmpo.si

** Verena Vidrih Perko, ddr., muzejska svetnica, Gorenjski muzej Kranj,
e-pošta: verena.vidrih-perko@gorenjski-muzej.si

Z rimsko okupacijo prostora med *Aquileio* in *Emono* se je končal dolgotrajen in obsežen proces širitve rimskega nadzora v Galijo Cisalpino, ki se je začel že konec 3. stoletja pred našim štetjem (Rossi 1996). Ustanavljanje latinskih kolonij v Padski nižini ter dodeljevanje najplodnejše zemlje veteranom druge punske vojne je povezano z nasilnim preseljevanjem ali celo z izginotjem posameznih staroselskih in keltskih plemen. Nastajanju urbanih središč je sledila pospešena gradnja cestne mreže s povezovanjem rečnih poti in obsežnimi melioracijskimi posegi ter z migracijo staroselcev v mesta. Procesu je sledila močna romanizacija.¹ Obdobje kolonizacije Galije Cisalpine se je sklenilo z ustanovitvijo Akvileje leta 181. Velik prostor med Apenini, Tirenskim morjem in Jadranom na vzhodu sta v prvi fazi kolonizacije zamejevali reki Timava in Soča (Bandellli 1988).

Sledila je dolgotrajna faza domala stopetdesetletnega osvajanja sosednjih ozemelj Istre, Alp in zahodnega Ilirika, ki se je v oktavijanski dobi zaključila z ustanovitvijo Emone, najvzhodnejše kolonije na območju Italije (Šašel Kos 1997. Šašel Kos 2002. Vičič 2003).

V vseh fazah širjenja rimske oblasti gre za kompleksen in dolgoročno načrtovan proces strateško gospodarskega in kulturnega pomena, katerega posledica je stapljanje staroselskih plemen z italjskimi prišleki, oblikovanje identitete in močan občutek pripadnosti rimski državi (Salmon 1982). Tako je romanizacijo prostora med Akvilejo in Emono do določene mere mogoče razumeti v prizmi celotnega cisalpinskega območja, vendar generalizacije niso brez nevarnosti, saj je za rimsko kolonizacijsko politiko značilno, da se je prilagajala značaju staroselskega prebivalstva.

Pri procesih kulturnega in političnega zlitja je bilo brez dvoma temeljnega pomena prodiranje latinskega jezika v splošno rabo. Latinščina in pismenost sta bili poleg političnih pravic morda najbolj razpoznavna znaka *romanitas* in obenem tudi temeljna razlika med pripadniki rimske države in prazgodovinskimi, staroselskimi ljudstvi in plemeni, ki so govorila mnogoštevilne keltske in starojadranske jezike ter dialekte in so povečini še živela v času analfabetizma.

Latinizacija (uvajanje latinskega prava, toda tudi latinskega jezika na širšem mestnem območju latinskih kolonij Galije Cisalpine) in romanizacija sta neločljivo povezana in soodvisna pojava v procesu širjenja zgodnjerimske okupacije. Smemo predvideti, da sta potekala na ozemlju severne Italije in na sosednjih območjih na podoben način?

Na območje Norika so se že kmalu po ustanovitvi Akvileje naselili italjski trgovci v naselbinah z značajem *hospitium publicum* (Šašel Kos 1997). Ta trgovska in obrtniška središča so kmalu postala prava središča romanizacije z velikim radijem vplivanja na staroselsko, še prazgodovinsko prebivalstvo (Piccottini 1987). Da pa je bila noriška aristokracija tudi aktivno vključena v procese širjenja rimske oblasti in je bila za zaslus-

1 Termin 'romanizacija' je zelo natančno definirali Francis Haverfield v *Concise Oxford Dictionary: The Romanisation of the Roman Britain* (1906) z besedami *to make Roman in character*.

ge nagrajena z dodeljevanjem državljskih pravic, je razvidno iz pisnih in epigrafskih virov avgustejske dobe. Ta poseben položaj se kaže na poseben način. Stopnjo romanizacije med pripadniki staroselske noriške elite, ki je sicer svoje tradicije ohranjevala še dolgo v drugo ali celo tretje stoletje imperialne dobe, se da veliko bolje opazovati na podlagi uporabe latinskega jezika in pismenosti kot zgolj na podlagi noše in grobnih pridatkov (Šašel 1954). Med znake visoke stopnje romanizacije zato upravičeno štejemo epigrafske spomenike, ki so staroselski noriški kulturi tuji in tako do prihoda Rimljanov skupaj z latinskim jezikom in kulturo vklesovanja napisov na kamnite spomenike neznani (Šašel 1954, 38).

Velik del ljubljanske kotline in vrhniškega območja so poseljevali rimski državni sovražni Tavriski. Gorenjska je v času, ko je moč Tavriskov zaradi številnih kazenskih pohodov rimske vojske oslabila, skoraj gotovo spadala pod vplivno območje Noriškega kraljestva. S prevzemom kontrole nad pomembnimi kontrolnimi točkami, kot sta *Ocra* in pristanišče Nauport, se je rimska oblast nezadržno širila. Z osnovanjem kolonije Emone v oktavijanski dobi in razdelitvijo agra je bila vzpostavljena najvzhodnejša italska meja. Zahodni del današnjega slovenskega ozemlja je bil razdeljen med akvilejski, targestinski in emonski ager (Šašel Kos 2002. Šašel Kos 2003).

Kolonizaciji in postopnemu vključevanju staroselskih ljudstev v mestne agre in državne strukture so sledile številne politične in gospodarske spremembe, ki se odražajo na poselitveni podobi in tako posredno v materialni kulturi (Zaccaria 1994, Horvat 1999).

Kot je znano iz zgodovinskih in epigrafskih študij o najzgodnejših naselbinah na obravnavanem območju, tj. Navporta, naselja, za katerega Tacit trdi, da je *municipiū instar*, in Emone z rangom kolonije, so bili nosilci in predstavniki oblasti veterani vojaških enot in trgovci, člani severnoitalskih in akvilejskih družin (Šašel Kos 1990).

V začetku širjenja rimske oblasti in nastanka urbanih jeder je bila pismenost sredi nepismenega staroselskega prebivalstva jasen znak pripadnosti italski eliti in rimski državi. Uporaba latinščine pa je skupaj s pismenostjo dajala vladajočemu sloju identiteto in krepila občutek pripadnosti urbani skupnosti.

Poleg epigrafskih dokumentov sodijo med vidne simbole pismenosti (torej romanizacije) upodobitve pokojnika s pisalnim priborom, ki so omejene na sloj najbogatejše družbene elite. Upravičeno jih smemo enačiti s simbolično govorico prilaganja stilusov in tablic v grobove manj premožnih.

Staroselsko prebivalstvo je bilo (vsaj) delno vključeno v novo nastale naselbine, kar je mogoče sklepati po arheološkem gradivu urbanih centrov, npr. Emone in iz (poznejših) epigrafskih virov.² V bližini novo nastalih rimskih centrov oblasti, npr. zgodnjerimske naselbine *Carnium* (Karnij), odkrita staroselska grobišča kažejo doseli-

2 Nagrobna plošča iz Lesc, *Marcus Oclatius Avitus, decurio coloniae Emonae*. Hoffiller, Saria, AIJ 1938, 218.

tev manjše skupine populacije.³ V posameznih primerih je v bližini prazgodovinskih postojank mogoče najti ostanke rimskodobne poselitve, npr. na Tupaličah.

Da je morala biti sestava najzgodnejšega doseljenega prebivalstva v Iliriku podobna, potrjujejo epigrafski in arheološki viri vojaške utrdbe na Petovioni (Horvat et al. 2003). Potek poselitve in vključevanje staroselskega prebivalstva pod rimski nadzor in pozneje v državo sta podobno povezana s kazenskimi pohodi in z vojaškimi osvojitvami. Procesi romanizacije so potekali v tesni povezavi s potrebami vojske in nasilno rekrutacijo (Šašel 1974).

Prodiranje rimske oblasti je redno spremljala, še večkrat pa ji že predhodila cve-toča trgovska izmenjava. Slednje na tem prostoru ne pomeni nič novega, saj so že v prazgodovinskem času tod stekale hipoborejske in argonavtske poti s severa in vzhoda na zahod in v *Caput Adriae* (Šašel Kos 1990). Egejski in italški proizvodi so predstavljali stalen dotok že med halštatsko- in latenskodobno prebivalstvo (Gabrovec 1999, Turk 2005).

Prisotnost importiranega gradiva, kot so npr. keramika, orožje ali posamezni kosi nakita, zato še niso povsem zanesljiv dokaz romanizacije v smislu stapljanja z rimsko kulturo.

Iz tega vzroka štejemo med najzanesljivejše dokaze visoke stopnje romanizacije predvsem pismenost, kajti bistvena razlika med italškimi doseljenci in staroselskim prebivalstvom ni bila le raba specifičnega blaga, temveč predvsem raba latinskega jezika, ki ni bil le jezik novih državnih struktur in vojske, temveč je tudi omogočal sporazumevanje med številnimi doseljenci. Med te ne štejemo le italških prišlekov in vzhodnjakov, ki so opravljali številne birokratske službe ali trgovske posle, temveč predvsem posameznike in dele staroselskih plemen, ki so se z novo rimsko upravo morali preseliti ali sprejeti vojaško službo in se na ta način znašli med tuje govorečim prebivalstvom. Latinščina je torej omogočala sporazumevanje tudi med staroselskimi prebivalci. Vpetost posameznika v politični in državni aparat pa je kot stranski efekt prinašala opismenjevanje in sprejemanje zunanjih znakov pripadnosti rimskemu svetu, kot so noša, način prehrane, a tudi vrezovanje imen v posodje ali prilaganje pisalnega pribora v grobove in v posameznih primerih tudi postavljanje nagrobnikov.

Primer stilusa iz zgodnjeantičnih plasti Karnija

K zelo izpovednim najdbam sodita koščena stilusa, odkrita med zgodnjeantičnimi naselbinskimi plastmi Karnija. *Carnium* je bila postaja na prostoru današnjega Kranja, ki leži na sotočju rek Save in Kokre z izrednim strateškim pomenom: nadzirala je gornjesavsko pot za Italijo.

3 Prazgodovinske naselbine ležijo nedaleč, ob robu plodne ravnice, ki je postala z mengeško kamniškim poljem jedro emonskega agra (Perko 2006).

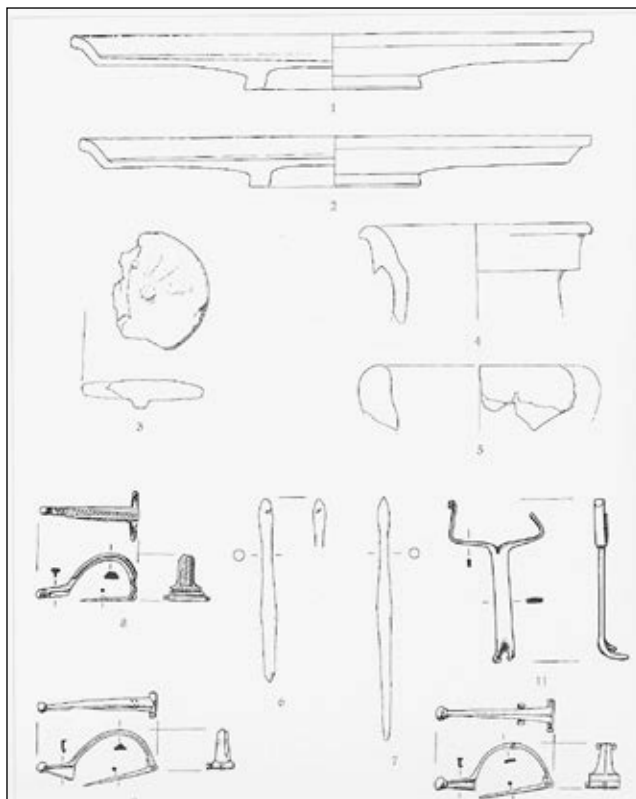

Tabla 1: Koščeni stilus iz Carniuma

Ozek in medsebojno nepovezan zgodnjерimski naselbinski sloj je bil odkrit na več mestih. Med gradivom so bili najdeni deli vojaške opreme, uvožena keramika, datirana v srednjo ali pozno avgustejsko fazo ter dva koščena in en bronast *stilus* – pisalo (Sagadin 2003).⁴

Koščena stilusa sta na eni strani priostrena, na drugi valjasto zadebeljena, eden z dobro obgrizenim koncem (*t. 1: 7*). Analogije je možno najti v zgodnjem gradivu s sosednjega avstrijskega najdišča Magdalensberg (Sagadin 2003).

Najzgodnejšo fazo kranjske rimske okupacije je najbrž treba povezovati z aneksijo Noriškega kraljestva in razširjenjem emonskega agra na gorenjsko stran. Omenjeno gradivo je treba pripisati manjši rimski vojaški posadki, ki je utrdila nadzor nad okoliškim staroselskim prebivalstvom in izpeljala razdelitev plodne ravnice med emonske

4 Med drugim gradivom so prevladovali italški importi, zgodnje amfore Dressel 7-11, Dressel 6A in 6B, oljenke in tera sigilata, oblik Conspetus 12, 14, skodelice tipa Sarius, ACO čašice in drugo. Med sponkami prevladujejo fibule tipa Aucisa, med starejšimi najdbami je znana fibula tipa Nauheim, kar se dobro sklada z odkritjem vilic za perjanico s čelade tipa Weisenau, in drugo (Sagadin 2003).

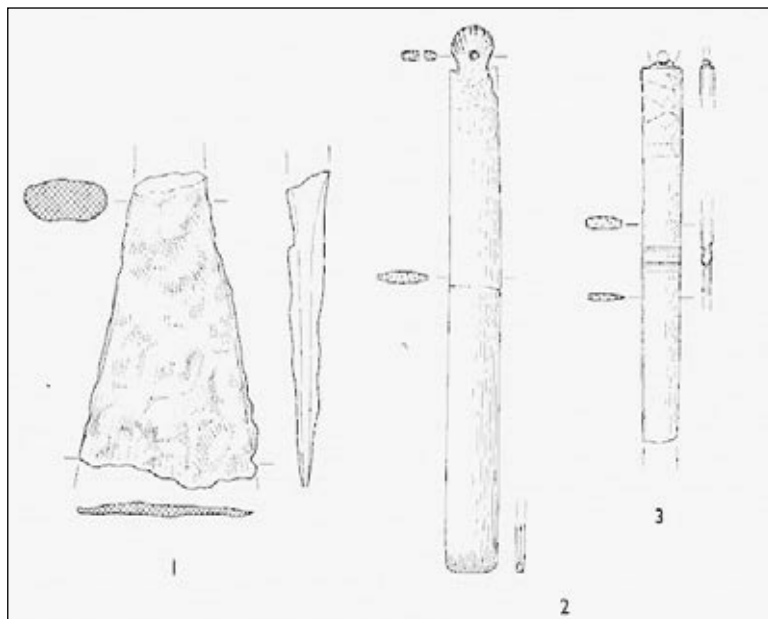

Tabla 2: Grob s pisalnim priborom iz Emona

koloniste. Jasno prepoznavna naselbinska faza zgodnjericimske karnijske postojanke tako rekoč ugasne med naslednjimi desetletji, ko se pojavijo podeželske vile rustike na različnih koncih Gorenjske (Vidrih Perko, Sagadin 2004).

Emona, izbor iz grobov

Že v času, ko so kolonijo Emono še obravnavali kot mesto v Panoniji, so arheološka izkopavanja neizpodbitno kazala na italški karakter materialne kulture, zelo dobro znane predvsem iz grobišča z okoli 2500 odkritimi grobovi (Plesničar Gec 1972. Šašel Kos 2003).

Tako se v emonskih grobiščih pojavljajo značilni pokopi v amforah in grobovi z opečno konstrukcijo, v katerih je veliko število importiranih predmetov: bronasto, stekleno in keramično posodje in nakit. V grobovih so stilusi in črnilniki pogost pridelek, kar je zaradi italškega karakterja naselbine povsem razumljivo (Plesničar Gec 1972. Petru 1972).

Med najdbami je bilo tudi nekaj zelo redkih predmetov, ki so sestavljali poleg stilusov set pribora za pisanje. Mednje spada *spatula*, lopatka za glajenje povoščene tablice, ki je bila do sedaj le redko prepoznana (skupaj so znani samo štirje primerki, od katerih sta dva iz emonskih grobišč, fragment iz Novega mesta in ročaj še ene spatule iz tretjega mitreja na Ptuj, kar je z nedavnimi raziskovanji odkril Dragan Božič. Božičevim raziskovanjem dolgujemo tudi še izredno duhovito interpretacijo do

sedaj neidentificiranega predmeta z istega emonskega groba št. 639 z Dolenjske ceste (t. 2). Med najdbami, ki jih je Plesničarjeva določila kot flavijskodobne, so se pojavili odlomek železne spatule, koščeno »ravnilo« in koščen nožek, ki po vsem sodeč predstavlja set pribora za pisanje (Božič 2002, 35).

Petovio, izbor

Petoviona, ki se je razvila v veliko središče province Panonije na območju današnjega Ptuja in Hajdine (Horvat et al. 2003. Vomer Gojkovič 2005), je bila v rimskem času upravni center, v katerem so imeli sedež ilirska carina, arhiv in urad za davek (Vomer Gojkovič 2001. Vidrih Perko, Vomer Gojkovič 2005),⁵ o čemer nam pričajo napisi na kamnitih spomenikih, nagrobnikih in posvetilnih kamnih iz petovionskih mitrejev (Vomer Gojkovič 2001).

V začetku vojaški, pozneje pa civilni karakter mestnega naselja s številnimi pomembnimi državnimi uradi je spremljala visoka stopnja pismenosti in latinizacije, kar je razvidno iz številnih epigrafskih posvetil pisarjem, računovodjem, kontrolorjem itd. Te poklice so v glavnem opravljali Italiki in uslužbenci zahodnega izvora; staroselsko prebivalstvo je zelo redko omenjeno na kamnitih spomenikih.⁶

Večino posvetil na spomenikih v I. mitreju na Spodnji Hajdini je postavilo osebje carinske uprave v Petovioni; verjetno so tudi svetišče samo zgradili carinski uslužbenci (upravniki, njihovi namestniki, pregledniki, nadzorniki). Trditi smemo celo, da so ti brez dvoma priseljeni carinski sužnji uvedli Mitrov kult (Abramič 1925, 164) v Petovioni. Na napisih v mitreju so omenjeni trije njihovi gospodarji, ki so imeli ilirsko carino

5 O pomenu Petovione kot obrtniškem in trgovskem centru Panonije poroča Abramič, 1925, 9–23. Geografski položaj ob jantarni poti je imel velik pomen za razvoj naselja, kateremu je Trajan podelil mestne pravice. Mesto se je razvijalo in širilo na obeh straneh Drave. Kmalu je postalo eno največjih središč Panonije. Petoviona je svoj največji razcvet doživela v 2. in 3. stoletju. Imela je številne obrtniške delavnice in močno uradništvo. Bila je upravno središče, v katerem so imeli sedež ilirska carina, arhiv in urad za davek, o čemer pričajo napisi na kamnitih spomenikih, nagrobnikih in na posvetilnih kamnih iz petovionskih mitrejev. Upravna in gospodarska moč je skupaj z mnogimi novostmi pustila močan pečat v urbanistični ureditvi. Položaj je Petovioni prinesel mnoge gospodarske prednosti, ne samo mnogo ekonomsko dobro stoječega prebivalstva, ampak je imela razvite tudi mnoge gospodarske podružnice, s katerimi je oskrbovala manjše postaje. Gotovo najpomembnejša je obsežna keramična obrt, ki bi jo zaradi velikega števila opekarsko lončarskih delavnic lahko imenovali industrija. Zanimivo je, da je v Petovioni najdenih več kot sto lončarskih in opekarskih peči (Vomer Gojkovič 1993. Horvat et al. 2003).

6 Osebna imena staroselskega prebivalstva so pogosto vpraskana na keramiki, prepoznana so tudi na pečatih lokalnih proizvodov (Istenič 2004, s citirano literaturo).

Slika 1: I. mitrej – rojstvo Mitre iz skale

Slika 2: I. mitrej – posvetilni kamen Primitivosu, ustanovitelju Mitrovega kulta v Petovioni Hyacinthusu

v zakupu: *Antonius Rufus*, *Sabinus Veranus* in *Iulius Saturninus* (sl. 1).⁷ Dva enaka posvetilna kamna nosita tudi enaka napisa: *Primitivos*, suženj cesarskega upravnika *Caius Rufus* in carinski nadzornik *publici portorii (contra) scriptor* – (proti) pisec, kontrolor – je postavil spomenika v spomin nekega Hyacintha, ki je bil, kot se domneva, pravi ustanovitelj Mitrovega kulta v Petovioni (Vomer Gojkovič 2001, 105–106) (sl. 2).⁸

Spomenike v III. mitreju so postavili uradniki in vojaki. K starejšemu inventarju tega mitreja spada posvetilni kamen cesarjevega sužnja in računskega uradnika v dediščinskem davčnem uradu *Augusti servus hereditatum tabularius* (Abramič 1925, 174).⁹ Tudi vojaški uradniki so bili gotovo večji pisanja. V ospredju so našli marmornat

7 I. mitrej je bil odkrit leta 1899 in je najstarejši med petovijskimi mitreji. V njem stoji *in situ* dva najst spomenikov. *Antonius Rufus* je posvetil dva oltarja, Mitrovemu rojstvu (na sprednji strani podstavka je *tabula ansata* z napisom, inv. št. RL 143) in *Petri Genetri* (oltar iz belega marmorja se zgoraj končuje s skalo z odprtino za kip, ima na sprednji strani obrobjeno napisno polje ter na stranicah dopsje Sola in Lune, inv. št. RL 144).

8 V I. mitreju na Spodnji Hajdini sta dva marmorna podstavka z ohranjenimi deli nog in obleke z enakim napisom. Inv. št. RL 147 in RL 148.

9 Na Ptujju je bilo do sedaj najdenih pet mitrejev, ki so delovali od sredine 2. do konca 4. stoletja. III. mitrej je stal sredi gosto pozidane četrti rimskih vil med Studenčnico in današnjo Mariborsko cesto, je največji med petovionskimi mitreji in kaže dve fazi gradnje. V prvi fazi, kamor sodi tudi omenjeni spomenik, so zgradili svetišče, v drugi fazi so mitrej razširili in dogradili.

Slika 3: Stela S(extu?) Aureliju Hermi, pomočniku arhivarjev province Panonije Zgornje

provinciae pannoniae superioris,¹⁴ ali pa vladarjev upravnik, cesarjev prokurator, po-

spomenik s pripadajočim podstavkom; na njem je upodobljena nepopolno ohranjena Mitrova daritev, posvečena sončnemu bogu, nepremagljivemu Mitri, za blaginjo pisarniškega ravnatelja in uradništva legij V. Makedonike in XIII. Dvojne (Gemine) *canaliclari et actariorum et codicariorum et librariorum legionum V Macedonicae et XIII Geminae Gallienarum*.¹⁰

V Petovionu je bil tudi arhiv, omenjajo se uradniki in pomočniki arhivarjev, večkrat pa so upodobljeni pokojniki na nagrobnikih ali pokrovih pepelnic s svitki v rokah (Vomer Gojkovič 1998, 21, sl. 1) (sl. 3).¹¹

Na ohranjenem delu napisa na nagrobniku je omenjen *Lupianus*, pisar *actuaris*.¹² Večina uradnikov so bili sužnji ali osvobodenci, ki so bili večči pisanja in računanja, tako pomožni uradnik državnega arhiva,¹³ kot tudi *Marcus Attonius Rufinus* gospodarski upravnik province Zgornje Panonije, *procurator*

10 V Petovionu sta bili nameščeni v 1. stoletju legija VIII. *Augusta* in legija XIII. Dvojna (*Gemina*), v 3. stoletju so bile občasno prisotne posamezne enote legije XIII. Dvojne in legije V. Makedonike. Nekateri vojaki so bili člani mitraičnih skupnosti, kakor lahko razberemo iz napisov v mitrejih.

11 Leta 1931 na Florjanovem trgu najden marmorni nagrobnik ima v niši relief doprsja pokojnika v tuniki z ogrinjalom, v levici drži zvitek. Na njegovi desni je sveženj zvitkov. Napis v s polstebrički uokvirjenem polju je posvečen S(extu?) Aureliju Hermi, pomočniku arhivarjev province Panonije Superior (inv. št. RL 43).

12 Napisno polje obdajata polstebrička na bazi, okrašena z viticami in bršljanovimi listi. Dvajsetletni suženj Lupian, pisar, je po ukazu gospodarja (ime ni ohranjeno) postavil nagrobnik za zasluge. V podnožju je reliefno upodobljena morska pošast s kostmi v gobcu. Inv. št. RL 29. Marmorni kamen je bil najden na grajskem vrtu leta 1905 (AIJ 1938, 180, št. 399).

13 Marmorni oltar, posvečen Jupitru za zmago imperatorja cesarja Lucija Septimija Severa Pertinaks, ki ga je dal postaviti po zaobljubi osvobodjenec *Iunianus*, pomožni uradnik državnega arhiva province *Pannonia Superior*, je bil najden v Prešernovi ulici na Ptuj. Napis je v profiliranem okvirju. Na stranskih profiliranih poljih sta upodobljena Jupiter z žezlom in Junona z žezlom in patero. Inv. št. RL 34.

14 Poškodovan posvetilni oltar iz belega marmorja je bil najden leta 1913 pri rušenju »male kasarne« na sedanji Miklošičevi ulici na Ptuj. Napisno polje je zgoraj okvirjeno z noriško-panonsko voluto. [M(arcus?)] *Attonius Rufinus* je kamen posvetil Jupitru (IOM) in Geniju cesarja (verjetno Komoda). Datacija: 180/193. Inv. št. RL 46.

Slika 4: Stilusi, najdeni pri III. mitreju na Zgornjem Bregu (Ptuj)

Slika 5: Stilus, najden na Spodnji Hajdini

vezan z upravo *Portorium victigalis Illyrici*, mitnico, z napisom v grščini in latinščini (AIJ 1938, 159, št. 346).¹⁵

V mestni stolp je vzidan spomenik, posvečen Serapidu. Postavil ga je po zaobljubi *Epafroditus*, suženj in pisar ali knjigovodja (*tabularius*) (AIJ 1938, 156, št. 336).¹⁶

Tudi nagrobnik v obliki stebra je vzidan v mestni stolp. Na njem je zapisano, da ga je postavila *Restituta* nekemu *Felicianu*, najbrž soprogu, cesarjevemu osvobodjencu, ter bivšemu knjigo- ali računovodju v cesarskem uradu ilirske uprave, *ex tabulario vectigalis Illyrici*, skupno s svojim sinom *Felicissimom*, tudi cesarjevim oproščencem (Abramić 1925, 146).¹⁷

Med najbolj izobraženimi so bili v Petovionu gotovo mestni arhitekti, edili, in pretorji, mnogokrat so opravljali več odgovornih funkcij (Vidrih Perko, Vomer Gojko-

15 Spodnji del marmornega oltarja je bil najden leta 1911 pri izkopavanjih M. Abramića na Panorami. Inv. št. RL 72.

16 Najden je bil v Halozah, od leta 1891 je sestavni del Povodnega muzeja, vzidan je ob severno steno mestnega stolpa. Kvader iz belega marmorja ima na stranicah palmovo vejico in glasniško palico. Na sprednji strani je v okvirjenem polju napis. Inv. št. RL 771.

17 Nagrobnik v obliki stebra, z napisom. Inv. št. RL 790.

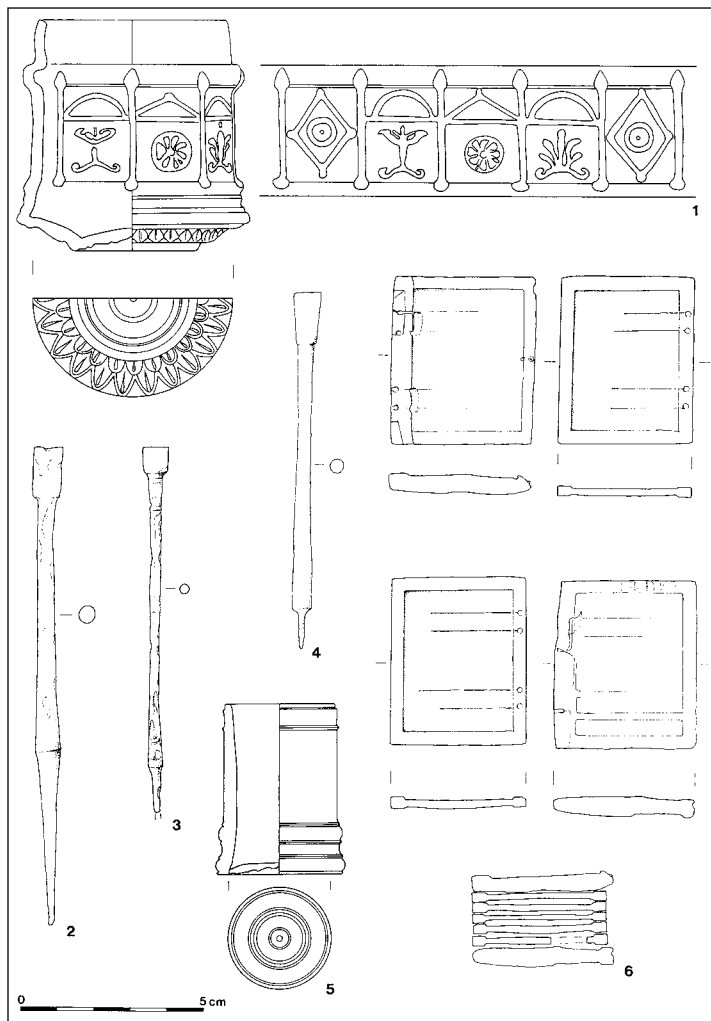

Tabla 3: Pisalni pribor iz Petovione

vič 2005). Njim je bilo postavljenih tudi več nagrobnih plošč in posvetilnih kamnov.¹⁸

Kot pandan bogatemu gradivu rimske Petovione so pogoste najdbe pripomočki za pisanje, med njimi pisala, stilusi (*sl.* 4, 5; *t.* 3: 2, 3, 4),¹⁹ črnilniki (*t.* 3: 5), *atramentariji*, ne manjkajo niti redke in zelo dragocene najdbe koščenih tablic – *tabula*

18 Posvetilni kamen je bil najden leta 1915 na Panorami na Ptuj (AIJ 1938, št. 279). Posvečen je Jupitru za blagor Valerija, člana občinskega petovionskega sveta, mestnega arhitekta, upravnika mestne blagajne in vršilca dolžnosti mestnega sodnika. Postavila sta mu ga starša *Iulius* in *Salvia Iuliana*. Inv. št. RL 30.

19 Stilusi so bili najdeni tudi med inventarjem III. mitreja (Žižek 2001, 129, 131, t. 20: 5–9; t. 29: 4).

cerata. Takšna lesena tablica je bila visoka od 10 do 20 centimetrov, široka od 6 do 15 centimetrov in je imela 1 centimeter širok obod. Lahko je imela dve ali več strani, ki so bile med seboj povezane z vrvico ali žico. V tablico so bile lahko vrezane črte, vrstice, na katere so pisali – kot pri današnjih črtnih zvezkih. Stranice so bile navadno prevlečene z voskom. Nekatere tablice so imele površino prekrito z drobnim peskom (mivka). Na tablice so pisali s posebnim kovinskim pisalom, ki je imelo na enem koncu konico, na drugem pa ploščat širok zaključek; z lopaticami so poravnali voščeno površino na tablici. Stilusi so bili različno dolgi, nekateri na Ptujju najdeni, so v dolžino merili tudi do 13 centimetrov.

Najdbo pisal, stilusov, lahko povežemo tudi s carinsko upravo: najdena so bila na t. i. hajdinskem trikotniku, kjer so bila postavljena glavna skladišča carinske uprave *horrea*. Med gradivom so bili zanimivi še fragmenti ometa z vrezanimi črkami *ABI* (sl. 6).²⁰

Predmeti, povezani s pismenostjo rimskih prebivalcev Petovione, so bili najdeni tudi v grobovih, kjer predmet dobiva osnovno noto s poudarjenim simboličnim pomenom (Istenič 1999).

Eden najbogatejših grobov z jantarnimi pridatki, najden leta 1973 na Zgornji Hajdini, je imel med svojim inventarjem tudi koščeno knjižico *tabula cerata* s petimi listi (Vomer Gojkovič 1996, 317, sl. 8–12, t. 2, 1–9) (sl. 7; t. 3: 1).²¹ Miniaturna koščena knjižica je grobni pridelek velikega pomena. Ženske ne krasi samo izbran nakit, ki poudarja njeno lepoto in visok položaj, temveč tudi tablica kot dokaz njene izobrazbe. Predmet ni samo nesporen odraz pismenosti dela petovionskega prebivalstva, temveč tudi izobraženosti žensk. Pravzaprav še več, izobraževanje žensk je z napredujočo romanizacijo cenjena lastnost, ki ima visoko družbeno vrednost.

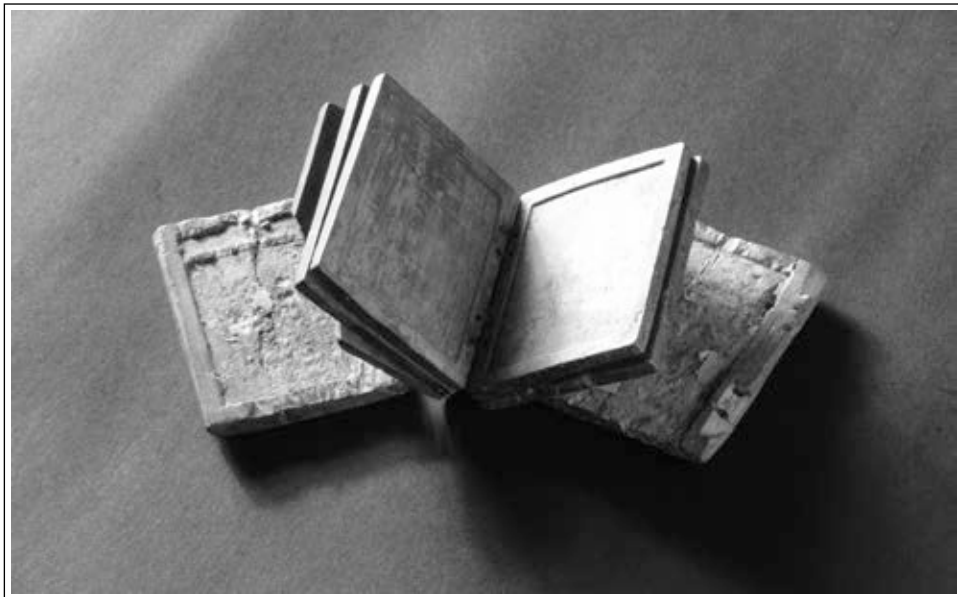
Zato je zaključek, da je bila Petoviona kot bogato gospodarsko središče in pomembno intelektualno središče, kjer je na podlagi dokumentiranega prebivalstva

Slika 6: Kos ometa, belo in rdeče obarvan, z napisom *ABI*.

20 Kos ometa, belo in rdeče barvan, z napisom *ABI*. Inv. št. R 10075.

21 Dvojni grob 24/1973 v kamniti skrinji, sarkofagu, je bil bogat z jantarnimi predmeti; v njem so bile še koščene paličice, dva koščena glavnik in trije prstani iz opala. Knjižica, kost, inv. št. R 12805.

Slika 7: Tabula cerata, koščena knjižica s petimi listi

običajno poleg latinskega še grški jezik, upravičen. Tako je za časa škofa Viktorina Ptujkega s konca 3. stoletja znano, da se je bolje izražal v grškem kot v latinskem jeziku. Iz njegovih spisov je razvidno, da je poznal domala vsa važnejša dela klasičnega obdobja (Bratož 2001. Špelič 1999). Ni dvoma, da so se mnoga morala hraniti v privatnih knjižnicah uglednih petovionskih meščanov.

Medtem ko lahko trdimo, da je prisotnost pisalnega pribora v grobovih zgodnje antike dokaj razširjena navada, so najdbe pisal v poznoantičnih naseljih redkejša. Njihovo prisotnost daje kulturnim kontekstom drugačno noto, nedvomno močno povezano z ostanki organizirane civilne oblasti pa tudi cerkvene organizacije. V pozni antiki in slovanski dobi pa so pisala in z njimi povezana pismenost tudi neposreden izraz napredujočega pokristjanjevanja.

Najdba stilusa z Ajdne nad Potoki

Ajdna nad Potoki sodi v vrsto dobro raziskanih poznoantičnih višinskih postojank, ki se razvijejo po propadu rimskih mest v drugi polovici 5. in predvsem v 6. stoletju (Ciglenečki 2000).

Arheološke raziskave, ki potekajo na Ajdni od leta 1976, so razkrile obseg in značaj naselbine. Obsegala je okoli dvajset preprostih zidanih stavb, kjer je našlo zatočišče okoli 150 staroselskih prebivalcev.

Osrednja stavba na naselbini je cerkev, zgrajena v dveh gradbenih fazah, zadnja faza je na podlagi najmlajšega izmed 11 pokopov, odkritih v prezbiteriju, datirana v

Slika 8: Stilus z Ajdne nad Potoki

čas okoli srede 6. stoletja. Cerkev je bila nasilno uničena, kar dokazujejo plast žganine in ostanki razbitega relikviarja, raztreseni okrog oltarne *mense*.

Druga pomembna stavba je stala na osrednjem mestu terasaste naselbine in je obsegala veliko cisterno za vodo. Tretja stavba na sami vhodni, spodnji terasi je bila raziskana v zadnjih letih.

Najnovejši podatki omogočajo zanesljivo razlago konca naselbine iz 6. stoletja. Izkopavanja v letu 2003 in 2004 so nadaljevala raziskave ostankov stanovanjske hiše na spodnji terasi naselbine, ki dobesedno zapira dohod po vratolomni stezi iz Potokov. Izkop na južni strani objekta je razkril vhod, zaščiten z zidanim vetrolovom, v celoti ohranjen hišni prag in dve bizantinski puščici tik ob njem. V prerezu zemeljskih plasti je bilo jasno prepoznati plast oglja, kar dokazuje, da je bila hiša zavzeta v boju v drugi polovici 6. stoletja in je zatem zgorela do tal.²²

V notranjosti hiše je bilo na nivoju poda odkritega precej železnega orodja, ključiči, ključavnice, šila in na veliko presenečenje tudi košarica zlatega uhana, domača in uvožena (fokejska) keramika, odlomki amfor (spatejon). Na zahodni strani hiše je bila odkrita dolga in globoka cisterna, najverjetneje za kapnico, saj naselbina ni imela svojega izvira. V ruševini zahodnega zidu, že tik nad strmim bregom, je bil odkrit okostnjak skupaj z železnim, sulični osti podobnim orodjem. Skoraj zagotovo gre za ostanke v napadu ubitega.

K najnovejšim najdbam sodi tudi železen stilus (*sl.* 8).

²² Neobjavljeno in Vidrih Perko, Sagadin 2004.

Prisotnost pisalnega pribora na višinskih postojankah razumemo v politično strateških kontekstih kot znak ohranjanja državnosti in vojaško-obrambne vloge postojank. Dobro zaščiteni naselbina je služila kot prostor, kjer so se še izvrševale posamezne družbene in upravne funkcije, kot so pobiranje davkov, beleženje prebivalstva in vodenje katastra (Wolff 2000).

V kulturno civilizacijskem smislu pa kot ohranjanje izobraženosti vodilnega razreda (*ordo decurionum*) in stika s tedanjimi kulturnimi in cerkvenimi središči (npr. Akvileja in kasneje Gradež, Ravena in Milano), kjer so se predstavniki politične in cerkvene oblasti izobraževali. To pomeni ohranjanje in negovanje latinskega jezika in poznavanje njegove tradicije in latinske, če že ne klasične, pa vsaj krščanske literature.

To je bila oblika stare rimske civilizacije, ki je prišla v neposreden stik z novimi slovanskimi priseljenci in kot kažejo najnovejša spoznanja, ni ugasnila v celoti (Bratož 2000).

Bled, Bodešče in Bašelj

Med slovanskim in staroselskim gradivom (7., 8. in 9. stoletje) imajo najdbe stilusov in pisalnega pribora še zgovornejši pomen. Razumeti jih je treba kot znak pismenosti dela prebivalstva, ki je bil opismenjen ob nasilnem procesu germanizacije in ponovnega pokristjanjevanja.

Arheoloških dokazov o pismenosti alpskih Slovanov je malo, vendar so vredni pozornosti (Knific, Pleterski 1981).

Prva najdba, le negotovo pripisana slovanskim kontekstom z bogatega najdišča Bašelj v bližini Kranja, je železni stilus s tordiranim držajem. Najdba prihaja iz privatne zbirke in nima ohranjenega konteksta, se pa ujema z že znanim gradivom (Knific 2001, 315–330).

Pri arheoloških raziskovanjih na Blejskem otoku so bile odkrite arhitektonske ostaline kapele z zidano polkrožno apsido, datirano v konec 8. ali začetek 9. stoletja. Na tem mestu je bila pozneje zgrajena enoladijska zidana cerkev. Pri cerkvi je ležalo srednjeveško grobišče s 124 skeleti, ki so bili skupni obema cerkvama. Odkopane grobne najdbe pripadajo ketlaški kulturni skupini. Med najdbami sta bila odkrita tudi dva železna stilusa (Knific 2001, 362) (*t. 4: 4, 5*).

Drugo najdišče z zelo značilnimi najdbami pribora za pisanje je Dlesc blizu Bodešč, ki leži nad sotočjem Save Dolinke in Save Bohinjke, dobre tri kilometre od Bleda (Knific, Pleterski 1981).

Tam je bilo odkritih 47 skeletnih grobov s pridatki, ki pripadajo v glavnem mlajši, karantansko ketlaški skupini iz 9. in 10. stoletja. Najpogostejše so najdbe nakita, kot so obsenčni obročki iz tanke žice s kvačico in zanko, uhani, prstani. Kot pridatki se pojavljajo železen nož, igla za šivanje, kresilo, lonček, sponke za pas in križni obroček (Knific, Pleterski 1981).

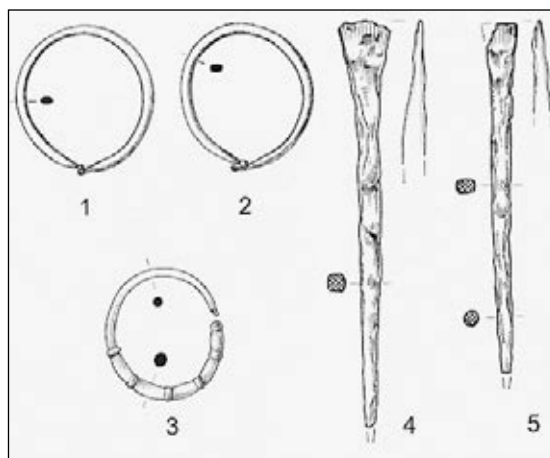

Tabla 4: Stilusa z Bleda

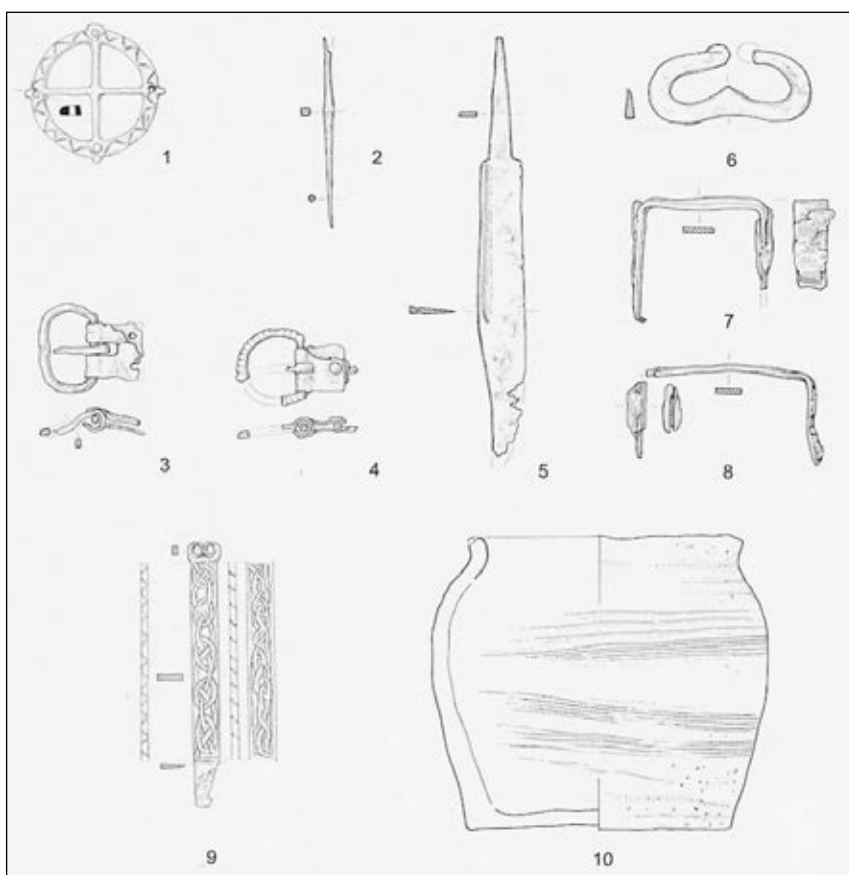

Tabla 5: Nožiček z Bodešč

V enem grobu je bil najden tudi nožek (*t.* 5: 9), ki je služil za zarezovanje gosjega peresa, s katerim so pisali po pergamentu (Knific, Pleterski 1981, 494, t. 13. Knific 1984, t. 1). Nožiči tega tipa sodijo k izjemnim predmetom materialne kulture.

Nožek je izdelan zelo skrbno. Železno rezilo obkroža železno držalo, okrašeno z vtolčenimi srebrnimi nitmi v obliki pletenice, kot je znano iz cerkvenih okrasov. Lastnik je nosil nožiček obešen za pas, o čemer pričajo zavojki in ostanki verižic na podobnih nožičih. Iz dosedanjih najdb je mogoče sklepati, da so bili taki nožički pri Slovanih moški pridatek, lega groba iz Dlesc pa kaže na višji družbeni ugled pokojnika (Pleterski 1984, 387). Grob je datiran v konec 8. in prvo tretjino 9. stoletja (Knific 1984, 366. Knific 2001, 348).

Stilusi in nožek so bili odkriti, kot je bilo že omenjeno, na Bledu in v njegovi neposredni bližini. Bled je zelo pomembno najdišče. Nad prepadnimi stenami na vrhu griča je bila odkrita poznoantična naselbina. Po raziskovanjih Timoteja Knifica je naselje imelo obzidje in stebre, a na najvišjem delu je bilo cerkveno poslopje, obkroženo s stanovanjskimi zgradbami. Na Pristavi pod gradom je bilo odkrito pripadajoče grobišče staroselskega prebivalstva z nakitom in grobnimi pridatki, ki spadajo v 6. in 7. stoletje. Najverjetneje se med opisom ravenskega anonimnega pisca Carneole iz osemnajstih naštetih imen mest, med katerimi se z gotovostjo lahko prepozna le *Carnium*, skriva tudi ime Blejskega kota (Knific 2004, 113). Med 147 staroselskimi, romanskimi (kot jih imenuje T. Knific) grobovi je bilo odkritih še 233 poznejših, zgodnj srednjeveških. Antropološka raziskovanja kažejo enotno sliko ženske populacije in zamenjavo moške. Med grobnimi pridatki izstopa staroslovansko, o čemer priča znameniti zapis Pavla Diacona *Carniola, Sclavorum patria*.

Najdbe stilusov in razkošno okrašenega nožiča za zarezovanje peresa med staroslovanskim gradivom blejskih najdišč, kjer je jasno izražena kontinuiteta iz pozne antike v zgodnji srednji vek, niso naključne. Pričajo o preživetju stare romanske kulture, ki s procesi pokristjanjevanja pomaga pri širjenju izobraževanja in pismenosti med *Carniolenses, qui circa Savum fluvium habitant*, kot je zapisano v frankovskih državnih analih za leto 820 (Knific 2004, 114).

Bibliografija

- Abramić, M. 1925, Poetovio, Ptuj.
AIJ 1938. Hoffiller V., B. Saria, Antike Inschriften aus Jugoslawien, Zagreb.
Bandelli, G. 1988, Ricerche sulla colonizzazione romana della Gallia Cisalpina. Studie e ricerche sulla gallia cisalpina 1, Roma.
Božič, D. 2002, A Roman grave with writing implements from Ljubljana (SI), Instrumentum 16, 33–36.
Bratož, R. (ed.) 2000, Slowenien und die Nachbarländer zwischen Antike und karolingischer Epoche. Anfänge der slowenischen Ethnogenese I, Situla, 39 (Dissert. cl. I. Acad. sc. art. Slov. 18), Ljubljana.

- Bratož, R. 2001, Verske razmere v Petovionu v drugi polovici 3. stoletja v luči sporočil škofa Viktorina (Religionsverhältnisse in Poetovio in 2. Hälfte des 3. Jahrhunderts im Hinblick auf die Berichte des Bischofs Viktorin), v: *Archaeologia Poetovionensis* 2, Ptuj, 313–325.
- Ciglencečki, S. 2000, Archaeological Investigation of the Decline of Antiquity in Slovenia, v: Bratož (ed.) 2000, 119–139.
- Gabrovec, S. 1999, 50 let arheologije starejše železne dobe na Slovenskem, *Arheološki vestnik* 50, 175–205.
- Horvat et al. 2003, Horvat J., M. Lovenjak, A. Dolenc Vičič, M. Lubšina-Tušek, M. Tomanič-Jevremov, Z. Šubic, Poetovio, Development and Topography. V: *The Autonomous Towns of Noricum and Pannonia* (ed. M. Šašel Kos, P. Scherrer), *Situla* 41, 153–189.
- Horvat, J. 1990, *Nauportus* (Vrhnika). Dela SAZU, 33. Ljubljana.
- Horvat, J. 1999, *Roman Provincial Archaeology in Slovenia Following the Year 1965: Settlement and Small Finds*, *Arheološki vestnik* 50, 215–247.
- Knific, T. 1984, Nožič z zavojkoma s staroslovanskega grobišča Dlesc pri Bodeščah, *Arheološki vestnik* 34, 361–374.
- Knific, T. 2001, Od Rimljanov do Slovanov. Predmeti (Katalog razstave, ur. P. Bitenc, T. Knific), Ljubljana.
- Knific, T. 2004, Arheološki sledovi blejskih prebivalcev iz pozne antike in zgodnjega srednjega veka. Bled 1000 let, *Blejski zbornik*, 93–123.
- Knific, T., A. Pleterski 1981, Staroslovansko grobišče Dlesc pri Bodeščah, *Arheološki vestnik* 32, 482–523.
- Perko, V. 2006, *Carnium in Emona's Ager*, Torino.
- Petru, S. 1972, Emonske nekropole (odkrite med leti 1655–1960), *Katalogi in monografije* 7, Emona II; Ljubljana.
- Piccottini, G. 1987, Scambi commerciali fra l'Italia e il Norico, v: *Vita sociale artistica e commerciale di Aquileia romana*, *AntAltAdr* 29, 291–304.
- Plesničar Gec, L. 1972, Severno emonsko grobišče, *Katalogi in monografije* 8, Ljubljana.
- Pleterski, A. 1984, Nožič z zavojkoma v zgodnjem srednjem veku, *Arheološki vestnik* 34, 375–395.
- Rossi, R. F. 1996, Le fasi iniziali della colonizzazione cisalpina (295–190 A. C.) v: *Rosi* 1996, 1–19.
- Rossi, R. F. 1996, *Scritti di storia Romana* (P. Botteri, L. Toneatto ed.), Trieste.
- Sagadin, M. 1998, Carniola u svetlu novih nalaza. Radovi XIII. međunarodnog kongresa za starokršćansku arheologiju, *Vjes. arh. hist. dalm. Suppl.* 87–89, 715–724.
- Sagadin, M. 2003, *Zgodnjeantični Kranj*, Avguštinov zbornik, Kranj.
- Salmon, E. T. 1982, *The Making of Roman Italy*, London.
- Šašel Kos, M. 1990: v Horvat 1990.

- Šašel Kos, M. 1997, The End of the Norican Kingdom and the Formation of the Provinces of Noricum and Pannonia. Akten des IV. Int. Kolloquiums über Probleme des Provinzialrömischen Kunstschaffens. Celje 8. –12. Mai, Situla, 36 (Ljubljana), 21–42. Dopolnjeno z novimi spoznanji.
- Šašel Kos, M. 2003, *Emona was in Italy not in Pannonia*, The Autonomous Towns of Noricum and Pannonia. Situla, 41 (2003), Ljubljana, 11–19.
- Šašel Kos, M. 1997, *The End of the Norican Kingdom and the Formation of the Provinces of Noricum and Pannonia*, Situla, 36 (1997), Ljubljana, 21–42.
- Šašel Kos, M. 2002, *The Boundary Stone between Aquileia and Emona*, Arheološki vestnik 53 (2002), 373–382.
- Šašel, J. 1954, C. Iulius Vepo, Živa antika, 4, 346–363 (Opera selecta, Situla 30, 1992, 31–53).
- Šašel, J. 1974, Die Limes-Entwicklung in Illyricum, *Actes du IXe Congrès International d' Etudes sur les Frontières. Romaines, Mamaia, 6-13 septembre 1972*, Bucuresti, Köln, Wien, 193–199.
- Šašel, J. 1960, *Caesernii*, Živa antika 10 (1960), pp. 201–221.
- Šašel, J. 1987, *Le famiglie romane e la loro economia di base*, AntAltoAdriatiche 29 (1987), pp. 145–152.
- Špelič, M. 1999, Viktorin Ptujski: Razlaga in razodetja, Mohorjeva družba, Celje.
- Turk, P. 2006, Podobe življenja in mita, Katalog arheološke razstave (Narodni muzej) Ljubljana.
- Vičič, B. 2003, *Colonia Iulia Emona*, The Autonomous Towns of Noricum and Pannonia. Situla, 41 (2003), Ljubljana, 21–45.
- Vidrih Perko, V., M., Sagadin 2004, *Gorenjska v antiki*. Kamniški zbornik, 17 (2004), 207–224.
- Vidrih Perko, V., M. Vomer Gojkovič 2005, Pijenje vina i kult boga Libera i nalazi iz Poetovije, v: *Histria Antiqua*, 13/2005, 323–332.
- Vomer Gojkovič, M. 1993, Lončarsko opekarska delavnica v rimski obrtniški četrti na Ptuj, v: Ptujski arheološki zbornik, Ptuj, 449–480.
- Vomer Gojkovič, M. 1996, Rimski jantarni predmeti s Ptuja, Arheološki vestnik 47, 307–322.
- Vomer Gojkovič, M. 1998, Od dediščine do univerze – razvoj šolstva v antiki, v: *Izobraževanje in zaposlovanje žensk nekoč in danes*, Zgodovinski arhiv Ptuj, 13–24.
- Vomer Gojkovič, M. 2001, Petovionski mitreji (Die Mithräen von Poetovio), v: *Archaeologia Poetovionensis* 2, Ptuj, 105–124.
- Vomer Gojkovič, M. 2005, Leben in Poetovio. Die römischen Armee und die Religion. Limes XIX (19th Congress of Roman Frontier Studies, Pécs 2003), 463–470.
- Vomer Gojkovič et al. 2010, Vomer Gojkovič, M., B. Djurić, M. Lovenjak, Prvi petovionski mitrej na Spodnji Hajdini, Ptuj.
- Wolff, H. 2000, Vermutungen zum Ende antiker Lebensformen im südöstlichen Alpenraum, in: Bratož, R. 2000, 27–39.

- Zaccaria, C. 1994, Il territorio dei municipi e delle colonie dell'Italia nell'età altoimperiale alla luce della più recente documentazione epigrafica. L'Italie d'Auguste à Dioclétien. Actes du colloque international organisé par l'École française de Rome (Rome, 25-28 mars 1992), École française de Rome, 1994, 309–327.
- Žižek, I. 2001, Tretji ptujski mitrej v luči materialne kulture (Das dritte Mithräum von Ptuj im Hinblick auf die materielle Kultur), v: *Archaeologia Poetovionensis* 2, Ptuj, 125–166.

Zusammenfassung

Das Schreibzubehör und die Alphabetisierung als Quelle der Informationen über den Romanisierungs- (Frühantike) und Christianisierungsgrad (Spätantike und Slawik) auf dem Gebiet des heutigen Sloweniens

Mojca Vomer Gojkovič, Verena Vidrih Perko

Der vorliegende Beitrag präsentiert einige aussagekräftige Funde der Styli in den Siedlungen und in Gräbern auf dem Gebiet des heutigen Sloweniens. Dieser Raum war wegen bedeutender Übergänge und Wege, die den Norden mit dem Süden und den Westen mit dem Osten verbanden, für Italien der empfindlichste Punkt. Das westliche Gebiet mit dem Ljubljanaer Becken war schon sehr früh in den Raum Cisalpine und später der Zehnten Region einbezogen. Der Nordosten gehörte zu Noricum, während der Südosten zu Illyrien bzw. Pannonien und Dalmatien gehörte. Einen besonderen Platz nimmt Pettau als bedeutende Verwaltungseinheit des unteren Pannoniens ein.

Die Romanisierung verlief bekanntlich auf verschiedene Arten. Neben der Etatisierung und Urbanisierung, der Straßen- und Postverbindungen, kann man fortschreitende Prozesse der Romanisierung auch auf dem Gebiet der materiellen Kultur beobachten. Die veränderte Lebensweise kommt in den Städten anders als unter den Einheimischen auf dem Land zum Ausdruck.

Zu den zuverlässigsten Beweisen der fortschreitenden Romanisierung gehört die Alphabetisierung. Neben epigrafischen Dokumenten gehören zu den erkennbaren Symbolen der Alphabetisierung (also der Romanisierung) vor allem die Funde der Styli und Tafeln und die Darstellungen der Beamten mit Papyrusrollen auf den Steindenkmälern.

In der Spätantike wird mit den Funden der Styli die Erhaltung der Romanisierung verfolgt. Die Anwesenheit des Schreibzubehörs auf den Höhenstützpunkten versteht man in den politisch-strategischen Kontexten als ein Zeichen der Erhaltung der Staatlichkeit und der militärischen Abwehrrolle der Stützpunkte und im kulturell-zivilisatorischen Sinne als Erhaltung der Bildung der führenden Klasse (*ordo decurionum*) und des Kontaktes mit den damaligen kulturellen und kirchlichen Zentren (z.B. Aquileia und später Graz, Ravenna und Milano).

Unter den slawischen und heimischen Materialien (7., 8. und 9. Jahrhundert) haben die Funde der Styli und des Schriftzubehörs eine noch vielsagendere Bedeutung. Sie sind als ein Zeichen der Alphabetisierung eines Teiles der Bevölkerung zu verstehen, unter die sich mit einem aggressiven Prozess der Germanisierung auch (erneut) die Christianisierung verbreitete.